

A FELELŐSSÉGÉRZET KONCENTRIKUS SZERKEZETÉNEK VIZSGÁLATA KÖZÉPISKOLÁSOK KÖRÉBEN



SZABÓ Éva

eva.szabo@psy.u-szeged.hu

KÉKESI Márk

markkekesi@gmail.com

Szegedi Tudományegyetem Pszichológiai Intézet

ÖSSZEFOGLALÓ

Háttér és célkitűzések: A felelősség szerepe az egyén életében egyre nagyobb jelentőséggel bír. A választás megnövekedett szabadsága nemcsak lehetőséget kínál, de felveti a választott viselkedéssel kapcsolatos következmények vállalásának kérdését is, éppúgy, ahogy elvárható, hogy képesek legyünk előzetes felelősségbelátásra is (Krzywosz-Rynkiewich, 2009). A serdülőkori fejlődés egyik fontos eleme a felnőtt életre való felkészülésben a felelős viselkedés és gondolkodásmód kialakítása, amely nemcsak saját magunkkal, de a társakkal szemben is megnyilvánul (Helison, 2000). Sőt, beszélhetünk globális szintű felelősségről is, amennyiben az ember döntéseivel és viselkedésével hozzájárul a társadalom, a haza vagy a bolygó sorsának alakulásához (Armstrong, 2011). Mindezek alapján fontosnak véltük egy olyan felelősségmodell felállítását, amely számol a felelősség kontrollaspektusával, téri és időbeli kiterjedésével is. Kutatásunk célja egy ilyen komplex megközelítésre épülő mérőeszköz kialakítása és kipróbálása volt, serdülő mintán. *Módszer:* Kutatásunkban szegedi középiskolások reprezentatív mintáján (N = 1034, átlagéletkor = 16,45 év) vettük fel saját fejlesztésű felelősségérzet kérdőívünket, valamint a demográfiai adatokon túl vizsgáltuk a diákok általános énhatékonyságát is (Kopp, Schwarzer és Jerusalem, 1993). Feltáró és megerősítő faktoranalízissel (CFA), valamint a reliabilitás- és stabilitásvizsgálattal ellenőriztük a kérdőív validitását és modellünk érvényességét. *Eredmények:* A CFA eredménye megerősítette a három faktor működését. Így kérdőívünk segítségével sikerült azonosítani a felelősségérzet három szintjét: a személyes (mikro-), a társas (mezo-) és absztrakt, globális (makro-) szinteket. Feltételezésünk, amely szerint az egyén kontrollérzetének csökkenésével csökken a megélt felelősség, szintén alátámasztást nyert. *Következtetések:* Kutatásunk eredményei korlátozott mértékben általánosíthatók a teljes populációra, de jó kiindulási lehetőséget és megfelelő mérőeszközt kínálnak a felelősségérzet és a vele összefüggésbe hozható pszichológiai tényezők vizsgálatához. *Kulcsszavak:* felelősségérzet, énhatékonyság, személyes, társas és absztrakt felelősség

BEVEZETÉS

A felelősségérzet nehezen megfogható, mégis szinte minden egyéni és társas cselekvés hátterében meghúzódó pszichológiai jelenség. Talán ez az oka, hogy a pszichológia és a szociológia területén is viszonylag kevés kutatás foglalkozik ezzel a témával (Auhagen, Bierhoff, 2001). Holott a felelősségérzet szerepe a XX. század kezdetétől egyre erősödött, és egyre nagyobb mértékben vált a társadalmi diskurzus tárgyává. Az egyén választási szabadságának jelentős növekedése egyre erőteljesebb felelősségérzetet von maga után, ahogy a társadalmak az engedelmesség korszakából a választás korszakába léptek át (Bauman, 2007). Ez az érzés azonban sokak számára tehernek minősül, amely elől menekülni szeretne (Fromm, 1993). A felelősség nemcsak egyéni, de társadalmi szinten is meghatározó emberi jellemző. A társas együttélés normái éppúgy megtestesülnek benne, mint az egyéni moralitás a magánéletben és a közéletben egyaránt (Váriné, 2010a, 2010b).

A felelősségérzet egyaránt magában foglalja a hajlandóságot a tetteink következményének vállalására, valamint a tetteink leendő következményeinek anticipálását, mint ahogy érinti a társas normák és szabályok, valamint a másik fél jogainak tiszteletben tartását is. A felelősség olyannyira nem egységes fogalom, hogy egyes szerzők kifejezetten felelősség-szindrómáról beszélnek, amelyben a fogalom számos aspektusa egyesül (Vincent, 2011). A szerteágazó definíciók és hozzá kapcsolódó mérési eljárások teljes körű bemutatása messze túlmutat a jelen tanulmány keretein. Ezért a továbbiakban a megközelítések három fő aspektusára fókuszálunk, amelyek megalapozták saját elméleti modellünk és a hozzá kapcsolódó kérdőív kialakításának koncepcióját is.

A felelősség összefüggése a szabadság és kontroll fogalmával

A felelősség filozófiai értelmezései közül az egzisztencialista filozófusok álláspontját emelnénk ki, amely hangsúlyozza a szabadság és a felelősség kapcsolatát. Szerintük a felelősség az egyén immanens lényege. A normák, szabályok saját értelmezése és létrehozása implicálja, hogy mindazon cselekvésért, amelyet ebben a kontextusban követ el, maga a személy kell, hogy megélje felelősségét (Krzywosz-Rynkiewicz, 2009). Ehhez a megközelítéshez kapcsolható az egzisztencialista pszichológia álláspontja, mely szerint az egyén csak saját életével rendelkezik szabadon, amely egyedi az univerzumban, ezért kizárólag az egyén felelős saját személyes életének történéseiért, az abban meghozott döntésekért (Yalom, 2004). Lényegében ehhez a nézőponthoz kapcsolható humanisztikus pszichológiai megközelítése is, mely szintén a fejlődési potenciált, hozzá kapcsolódó szabad akaratot helyezi az emberképe középpontjába, amely szintén implicálja a felelősség fogalmát (Rogers, Freiberg, 1994). Ezeknek a felfogásoknak közös jellemzője, hogy a szabad akaratból vezetik le a fogalmat és alapvetően egyéni jellemzőként értelmezik. Ehhez kapcsolhatók azok a felelősségfelfogások, amelyek hangsúlyozzák nemcsak a szabad akarat, de a kontroll szerepét is a felelősséggel kapcsolatban. Egy ilyen komplex megközelítésre törekszik Schlenker (1994) is az ún. háromszög- (*triangle*) modelljében. Elméletében a felelősség-tulajdonítás feltétele, hogy a személy ismerje egy esemény tartalmát, relevánsnak érezze magára vonatkozóan és érezzen kontrollt is az esemény felett. Azokat tartjuk leginkább felelősnek, akiről úgy tudjuk, hogy szabad akaratukból a következmények ismeretében

cselekedtek (Woolfolk és mtsai, 2006). Ez a folyamat hasonlóképpen működik az önmagunknak tulajdonított felelősséggel kapcsolatban is. Csak olyan esetekben éljük át (ismerjük el) saját felelősségünket, amelyekben érezzük, hogy hatással vagyunk az eseményekre (Branden, 1997). A saját kompetenciára vonatkozó meggyőződésünk általános és területspecifikus értelemben is megjelenik a pszichológiában. Bandura szerint az egyénnek viszonylag stabil meggyőződése, hogy milyen mértékben képes befolyásolni az életében bekövetkező eseményeket, megoldani a felmerülő nehézségeket. Ezt nevezte általános énhatékonyságnak. Ugyanakkor mintegy állapotszerűen felmerül adott területeken a speciális kompetenciahit is, amely lehet eltérő mértékű is az általános énhatékonyságtól (Bandura, 1997). Ez az elméleti keret egyrészt implikálja, hogy magasabb énhatékonysági érzés fokozottabb felelősségvállalással is együtt jár, illetve fordítva. A kutatások arra utalnak, hogy a két konstruktum nem azonos egymással, de közöttük erős korreláció található (Zimmerman és Kitsantas, 2005). Ez a kapcsolat feltételezi, hogy ha a személy magát énhatékonynak érzi egy adott területen, akkor azon a területen nagyobb felelősséget is képes vállalni, mint olyan esetekben, amely területeken ez a meggyőződés kevésbé erős (Riggio, Valenzuela, Weiser, 2010).

A felelősség fogalmának idői aspektusa

A másokkal való viszony, azaz a társas aspektus a felelősség attribúciós felfogásában jelenik meg markánsan (Fincham és Jaspars, 1980), azaz mikor, hogyan és milyen nagyságú felelősséget tulajdonítunk bizonyos cselekvések elkövetése után saját magunknak, ill. másoknak (Weiner, 1995). Lényegében az attribúciós hagyományra épült Piaget felelősségfejlődést feltáró paradigmája is, amely-

ben azt vizsgálta, hogy különböző életkorban hogyan változik a felelősségtulajdonítás. Bizonyította, hogy a kognitív fejlődéssel párhuzamosan a gyerekek képesek egyre több szempontot mérlegelni a felelősség odaítélésében, serdülőkorra már a szándék, a körülmények, az előzmények mérlegelése egyszerre jelenik meg az értékelésben (Piaget, 1965).

A társas világban azonban a felelősségértelmezésnek van egy másik aspektusa is. Nevezetesen a proaktív felelősségfogalom is, ami arra utal, hogy tetteim következményeit képes vagyok mérlegelni, és ennek eredményeként döntök egy adott viselkedés mellett, és hogy ebben a folyamatban nemcsak magam, de mások szempontjait is figyelembe veszem. A „viselt” (utólagos) és „vállalt” (előre ható vagy proaktív) felelősség fogalmait integrálta modelljébe Krzywosz-Rynkiewicz (2009). Komplex felelősségmodelljében az idői tényezőtől kívül megkülönböztetett a mérlegelést befolyásoló szempontok alapján szubjektív és objektív felelősséget is. Az előbbi arra vonatkozik, hogy a személy saját morális értékeit használja a mérlegelés támpontjául mind az előzetes cselekvéstervezésben, mind az utólagos felelősségviselésben, míg az objektív felelősség a szabályok, törvények, formális büntetések mérlegelésére, ezek értelmezési támpontként való használatára utal. Kutatásaiban azt találta, hogy a gyerekek zárt kérdések esetén preferálják a szubjektív mérlegelés alapú válaszokat, míg a szabad válaszadásnál sokkal erőteljesebben jelenik meg a felelősség objektív forrásainak használata. Ez arra utal, hogy már 10-11 éves korban tisztában vannak a társadalmi elvárással, amely a szubjektív felelősségérzetet preferálná, de a valós élethelyzetekben ez még sok esetben nem nyilvánul meg (Krzywosz-Rynkiewicz, 2009). Az említett vizsgálat túl azon, hogy a felelősség egy komplex modelljét ellenőrizte, egyben

rámutatott a felelősségérzet vizsgálatának módszertani problémáira is.

A felelősség fogalmának „téri” aspektusa

A felelősség kérdése nemcsak a személyes életterben történő eseményekkel van szorosan összefüggésben, de értelmezhető a tágabb környezetért való munkálkodással, a társadalomba való beilleszkedéssel kapcsolatosan is. Egyszerűbben fogalmazva, nemcsak a saját életünkért vagyunk felelősek, hanem bizonyos mértékig a közvetlen környezetünkben élők testi-lelki jóllétéért, élményeiért, de társadalmunk működéséért, sőt még a globális környezeti változásokért is. Ebben az értelemben beszélhetünk a felelősség téri kiterjedéséről, ami a fogalom megközelítésének egy újabb szempontja lehet. A saját viselkedés és a társakkal való együttműködés kapcsolata áll Hellison felelősségértelmezésének központjában is (Hellison, 2000). Gyakorlati tapasztalatokra épülő modelljében és a hozzá kapcsolódó fejlesztési elképzelésben központi szerepet játszik az a feltevés, hogy a felelősség alapvetően társas kontextusban értelmezhető és fejleszthető. Modelljének lényege, hogy a sporton, pontosabban a csapatban végzett sporttevékenységen keresztül fejleszthető a felelősség és ez az élmény átvihető a tornateremből az élet más területeire is. A fejlesztendő területek reprezentálják Hellison felelősségértelmezésének elméleti koncepcióját, amelynek középpontjában mások jogainak és személyiségének tiszteletben tartása, valamint az önbecsülés áll. A cél, hogy a diákok megérezzék, hogy erőfeszítéssel képesek olyan módon viselkedni, hogy azzal ne sértsek a személyes környezetüket és képesek legyenek beilleszkedni a közösségbe, miközben el tudják érni saját céljaikat is. Hátrányos helyzetű, szocializációs hiányokkal küzdő

(alulszocializált) fiatalok körében végzett fejlesztési programjának sikerességét számos tanulmány igazolta (Hellison és Wals, 2002).

Már Hellison modellje is implikálja, hogy a felelősségérzet és az azt kifejező viselkedések nemcsak az egyén szempontjából értelmezhetők, de lényegében alapvetően meghatározzák a társadalomhoz való viszonyt és a beilleszkedést is. Ezt az aspektust hangsúlyozta vizsgálatában Váriné Szilágyi Ibo-lya is, aki a felelősség fogalmának jelentését asszociatív módszerekkel tárta fel fiatalok körében. Az általa megkérdezett serdülők a felelősséget nagyrészt jogi fogalmakkal (nagykorúság, állampolgár, a rendőr) hozzák összefüggésbe, de megjelenik a felelősség morális értelmezése is (Váriné, 2010). Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálatban, amelyben üzleti tanulmányokat folytató középiskolásokat vizsgáltak, szintén azt találták, hogy a magyarok leggyakrabban a munkával, állampolgársággal, problémával, családdal és vezetéssel hozzák összefüggésbe a fogalmat, de erőteljesen megjelent az érettség, felnőttég implikációja is az asszociációkban (Krzywosz-Rynkiewicz, 2012).

A felelősségérzet azonban nem csupán egy elvi koncepció, amely filozófiai értelemben része a személy gondolkodásának. Sokkal inkább egy olyan komplex konstruktum, amely irányító hatással bír a viselkedésre nemcsak az egyéni, de a társadalmi aktivitás vonatkozásában is (Amna, 2012). Serdülők állampolgári tevékenységét vizsgálva Armstrong (2011) azt találta, hogy a konkrét aktivitásokban való részvételt meghatározó tényezők között a felelősség önálló faktorként van jelen és gyakorol befolyást a személy viselkedésére. Ezért a felelősségérzet fejlesztése és kiterjesztése a társadalmi kontextusra is alapvető feladata az állampolgári nevelésnek (Szabó, Secui és Kőrössi, 2013).

A felelősség téri kiterjedése alapján beszélhetünk tehát az önmagunkért, a közvetlen társas környezetünkért érzett felelősségről (Brown, 2009), a közösségért érzett felelősségről, amely a tágabb szociális környezetet érinti és összefüggésbe hozható a „közjó” (*common good*) fogalmával, és ezenkívül megjelenik egy globális felelősségérzet, amely a legtágabb környezetre, a világra és a természeti környezetre vonatkozik (Michalik, 1998, idézi Krzywosz-Rynkiewicz, 2012).

A felelősség mérésének módszerei erősen kötődnek ahhoz az eleméleti modellhez, amelyben a szerző a felelősség fogalmát értelmezi. A legismertebb és legszélesebb körben használt eljárás sokáig Berkowitz és Daniels által 1964-ben publikált Social Responsibility Scale (SRS) tesztje volt, ezt fejlesztette tovább 1981-ben Conrad és Hedin. Az általuk kidolgozott Social and Personal Responsibility Scale (SPRS) azon a feltevésen alapul, hogy egy személy akkor fog felelős módon cselekedni, ha három feltétel teljesül: ha felelős attitűdökkel viszonyul másokhoz a társadalomban, ha kompetens abban, hogy felelősséggel tudjon cselekedni, és ha érzi saját hatóerejét, hatékonyságát. A későbbiekben felmerült a területspecifikus felelősségmérés igénye is. Ilyen például a tanárok felelősségérzetét vizsgáló (TRS) Teacher Responsibility Scale (Lauermann és Karabenick, 2013).

Összegezve a szakirodalmi áttekintést, levonható az a következtetés, hogy a felelősség olyan komplex, és a kutatás számára nehezen megközelíthető fogalom, amely összefügg a kontrollérzettel, a személy szabadságának terével, az énhatékonysággal és annak lehetséges határaival egyaránt. Ezen kívül beszélhetünk utólagos (viselt) és megelőző (vállalt) felelősségérzetről.

VIZSGÁLAT

Kutatásunk célja egy olyan felelősségmodell megalkotása és vizsgálata volt, amelyben megjelenik a felelősség idői, téri aspektusa és a kontrollérzet szerepe is. Ennek nyomán a felelősség koncentrikus szerkezetű modelljét tételeztük fel, amelynek legbelső és egyben a legerősebb felelősségérzetet implikáló köre a személy önmagára vonatkozó felelőssége (mikroszint). Ilyen például a saját tanulmányi teljesítményéért, vagy személyes egészségéért érzett felelősség. A következő kör a személy társas környezetében történő eseményekért vállalt vagy érzett felelősségét szimbolizálja (mezoszint). Például saját családjának jólléte, vagy a barátaival való kapcsolatának minősége. A legtágabb szinten (makroszint) jelennek meg azok a felelősségterületek, amelyek már túlmutatnak a személy közvetlen társas kapcsolatain, mint például az ország sorsa, vagy Európa jövője, a környezet megóvása.

Feltételeztük, hogy a legmagasabb felelősségérzet értéket a mikroszinten, azaz az egyén saját magáért vállalt felelősség szintjén kapunk, hisz itt a legerősebb a kontrollérzet. A személyes kontroll csökkenésével párhuzamosan a felelősségérzet csökkenését valószínűsítjük (Branden, 1997). Ennek megfelelően a mezoszinten alacsonyabb szintű felelősségérzet értékeket vártunk, mint a mikroszinten. A legalacsonyabb értéket feltételezésünk szerint a makroszinten érik el a vizsgálati személyek. Feltételezzük továbbá, hogy a mikroszintű felelősség és énhatékonyság között pozitív korreláció mutatkozik. Tekintve, hogy a személyes kompetenciába vetett hit feltétele annak, hogy saját magamnak felelősséget tulajdonítsak egy adott helyzetben (Bandura, 1997, Krzywosz-Rynkiewicz, 2012, Riggio, Valenzuela és Weiser, 2010).

1. táblázat. A felelősségérzet mérésére kialakított mérőeszköz tervezett faktorstruktúrái és a hozzájuk kapcsolódó itemek

Személyes sors	Közvetlen környezet	Tágabb környezet
az egészségi állapotod	az, hogy milyen a hangulat az osztályban	az ország jövője
az, hogy hány barátod van	jelenlegi családotod boldogsága	Európa jövője
az, hogy milyen a hangulatod	az, hogy hogyan ítélik meg az iskolát, ahová jársz	országunk kulturális sajátosságainak megőrzése (pl. nyelvünk, zenénk stb.)
az, hogy milyen a tanulmányi eredményed	az iskola épületének, termeinek tisztasága	az, hogy milyen lesz ez az ország 20 év múlva
az, hogy felnőttként milyen életet élhetsz		az, hogy a bolygónk élhető hely maradjon
az, hogy milyen lesz a családi életed (a majdani saját családotban)		
az, hogy milyen pályát választasz		
7 item; $\alpha = 0,816$	4 item; $\alpha = 0,688$	5 item; $\alpha = 0,898$

Minta

A kutatás¹ célja szerint szerettünk volna szegedi középiskolások populációját reprezentáló mintát létrehozni. Tekintve, hogy a megkérdezett 1034 középiskolás osztálytípus (szakiskola, szakközépiskola, gimnázium) szerinti eloszlása nem teljesen követte a Szeged város középiskoláiban tanuló diákok ugyanezen arányát, ezért – a valósághűbb eredmények érdekében – az adatokat súlyoztuk. A súlyozás szorzói a 0,76 és 1,75 közötti tartományba estek. Az összes elemzést a súlyozott adatokon végeztünk el. A megkérdezett 17 szegedi középfokú oktatási intézmény lefedi a szegedi középfokú oktatási intézményhálózatot, a mintában szerepelnek állami/önkormányzati, egyházi és alapítványi fenntartású intézmények is.

A minta nemi megoszlása kiegyenlített (47,2% fiú), az átlagéletkoruk 14,45 év (SD = 1,237), a legfiatalabb diák 14, a legidősebb 20 éves. Az életkor (leszámítva a 18 évnél

idősebbeket) egyenletes eloszlást mutat. A diákok mintegy kétharmada (69%) normál tantervű osztályba, egynegyede (27,5%) tagozatos vagy emelt szintű osztályba jár. A kéttannyelvű osztályok tanulói (3,3%) mellett elenyésző számban szerepelnek nemzetiségi és egyéb tagozatos osztályok diákjai is. A 18 évet be nem töltött válaszadók esetén a kérdőív kitöltéséhez passzív szülői beleegyezést kértünk. Az adatfelvételt a Szegedi Tudományegyetem megbízásából a Magyar Gallup Intézet végezte 2014-ben.

Mérőeszköz

A felelősség háromdimenziós modelljének méréséhez korábbi pilotvizsgálatunk eredményei alapján az alábbi kérdést tettük föl: „Mit gondolsz, mennyiben függnék tőled, múlnak rajtad az alábbi dolgok?” Az egyes faktorokhoz eltérő számú item tartozott. Az előzetes faktorfelépítést és a hozzá tartozó tételeket részletesen az 1. táblázat mutatja.

¹ A kutatás „A fiatalok biztonságkereső stratégiái az információs társadalomban” című projekt keretében zajlott, amelyet a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 pályázat finanszírozott.

A válaszadók hatfokú skálákon fejezheték ki véleményüket („Egyáltalán nem” → „Teljes mértékben”). A kérdőívben nem szerepelt fordított item.

A konstrukciós validitás vizsgálatához felvettük még a Proaktív attitűd skálát (Schmitz & Schwarzer 1999), amelynek elméleti alapja az a feltevés, hogy létezik egy meggyőződés minden emberben arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben rendelkezik potenciálokkal arra, hogy megváltoztasson dolgokat és ez által tökéletesíteni tudja saját magát és környezetét. A magas proaktivitással jellemezhető személyekben erősebb ez a meggyőződés. A skála nyolc itemet tartalmaz, amelyek értékelik az egyén saját találmányosságába, felelősségébe, a jövőbe és az értékekbe vetett hitét. A résztvevőknek 4 fokú Likert-skálán kell nyilatkozni arról, hogy az adott tételt mennyire érzik igaznak saját magukra vonatkozóan (1= egyáltalán nem igaz, 2= kis részben igaz, 3= nagyobb részben igaz, 4= teljes mértékben igaz). A skála értelmezéséhez összpontszámot kell számolni, a legacsonyabb szerezhető pontszám 8, a legmagasabb pedig 32 pont. A magasabb érték erőteljesebb proaktivitásra utal.

A felelősségérzet általunk használt értelmezéséhez közelállónak értelmeztük még az énhatékonyság fogalmát, amely eredetileg Bandura (1997) nevéhez fűződik, és arra a meggyőződésre vonatkozik, hogy a személy képes elérni céljait, képes leküzdeni a felmerülő nehézségeket, azaz irányítani tudja saját sorsát. Az általunk alkalmazott GSE kérdőív magyar változatát Kopp Mária és munkatársai dolgozták ki (Kopp, Schwarzer és Jerusalem, 1993). A kérdőív 10 itemet tartalmaz, és kiváló belső konzisztenciával rendelkezik (esetünkben $\alpha = 0,88$). Az eredmények értelmezéséhez szükséges volt néhány demográfiai változó felvétele is. Így

rákérdeztünk a nemre, az életkorra, a középiskolai osztály típusára, illetve a szülők iskolai végzettségére.

Eredmények

A felelősségérzetet vizsgáló mérőeszköz belső konzisztenciája

A belső konzisztencia teszteléséhez a legáltalánosabban használt reliabilitásvizsgálatot és a Cronbach-féle alfa-értéket vettük alapul. Ennek értéke 0,7 felett elfogadható (Nunnally, 1978). Ugyanakkor kisebb itemszámú faktorok esetén ennél kissé alacsonyabb értékeket is kaphatunk (Cortina, 1993). Az alfa értékei az első és a harmadik faktor esetén az optimális, a második faktor esetén az elfogadható tartományba esnek. A teljes kérdőív Cronbach-alfa értéke 0,824.

Mivel a kérdőívet alkotó 16 változó többsége ferde eloszlást mutat, a feltáró faktoranalízist a Principal Axis Factoring módszerrel, Equamax forgatási eljárással végeztük (Costello és Osborne, 2005). Az itemek három faktorra illeszkednek, amelyek az eredeti variancia 49,35 százalékát tartalmazzák, ezt elfogadható eredményként értékeljük. A Bartlett-teszt eredménye szignifikáns ($p < 0,001$), vagyis a változók között sztochasztikus kapcsolat mutatkozik. A Kaiser–Meyer–Olkin (KMO) indikátor értéke 0,866; ez alapján a változóink alkalmasak faktorelemzésre. A faktorelemzés részletes adatait a 2. táblázat mutatja.

A kérdőív jósági mutatói

A háromfaktoros felelősségmodell változóinak egymás közötti viszonyait az IBM SPSS programcsomag strukturális egyenletekkel történő modellezésre szolgáló elemével, az AMOS 22.0 szoftverrel vizsgáltuk meg annak érdekében, hogy tisztább képet kapjunk a változók közötti oksági viszonyokról (Münnich

2. táblázat. A felelősség kérdőív feltáró faktorelemzésének eredménye (N = 1034)

Item	Makro	Mikro	Mezo
Mennyiben függ Tóled az egészségi állapotod?	-0,038	0,590	0,145
Mennyiben függ Tóled az, hogy hány barátod van?	-0,139	0,567	0,230
Mennyiben függ Tóled az, hogy milyen a hangulatod?	-0,032	0,393	0,383
Mennyiben függ Tóled az, hogy milyen a tanulmányi eredményed?	-0,090	0,616	0,166
Mennyiben függ Tóled az, hogy milyen a hangulat az osztályban?	0,188	0,102	0,610
Mennyiben függ Tóled jelenlegi családod boldogsága?	0,130	0,330	0,394
Mennyiben függ Tóled az, hogy felnőttként milyen életet élhetsz?	0,036	0,747	0,049
Mennyiben függ Tóled az, hogy milyen lesz a családi életed?	0,028	0,754	0,072
Mennyiben függ Tóled az, hogy hogyan ítélik meg az iskolát, ahová jársz?	0,277	0,025	0,573
Mennyiben függ Tóled az iskola épületének, termeinek tisztasága?	0,407	0,029	0,514
Mennyiben függ Tóled az ország jövője?	0,846	-0,064	0,241
Mennyiben függ Tóled Európa jövője?	0,797	-0,104	0,222
Mennyiben függ Tóled országunk kulturális sajátosságainak megőrzése?	0,760	0,001	0,181
Mennyiben függ Tóled az, hogy milyen pályát választasz?	0,109	0,672	-0,024
Mennyiben függ Tóled az, hogy milyen lesz ez az ország 20 év múlva?	0,835	-0,024	0,171
Mennyiben függ Tóled az, hogy a bolygónk élhető hely maradjon?	0,668	0,087	0,126

és Hidegkuti, 2012). Ennek előfeltétele, hogy ne legyenek hiányzó értékek (meg nem válaszolt kérdések) az adatbázisban, ezért a mintából 24 embert törölnünk kellett, így az elemszám 1010 főre csökkent.

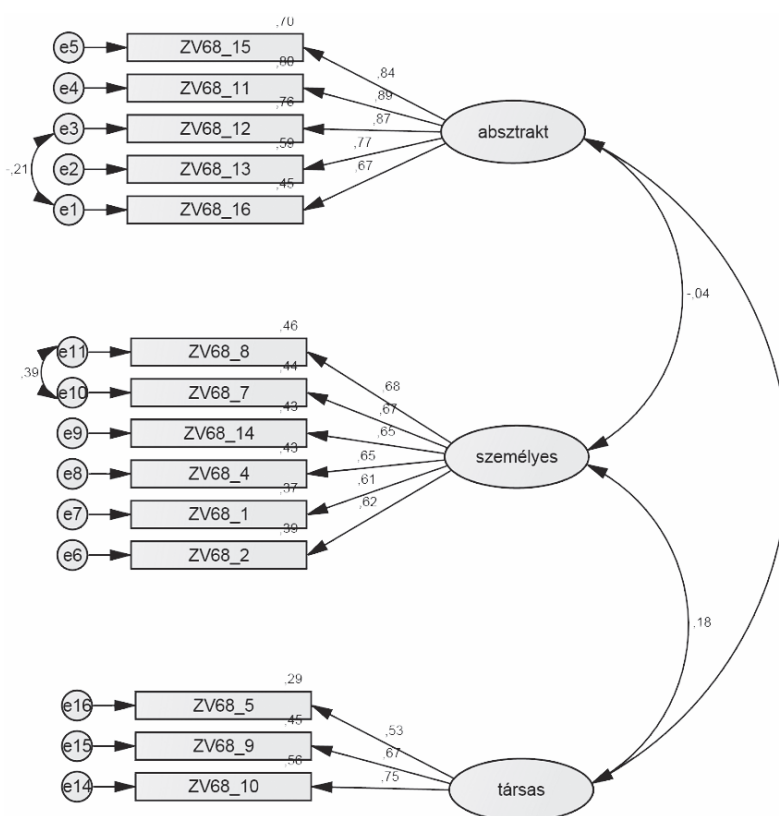
A kérdőív jósági mutatói összességében kiválóak. Az összes releváns indikátor a jó vagy a kitűnő tartományba esik (CMIN/DF = 4,824 – ez megfelel a <5 kritériumnak; CFI = 0,955 – ez igen jónak tekinthető; RMSEA = 0,061 – ez is az optimális illeszkedést jelöli; PCLOSE = 0,002 – ez közel tökéletes illeszkedés; TLI = 0,943 – közelíti az optimális 1-es értéket (Browne és Cudeck 1993).

Az egyes itemek és a három faktor kovarianciáinak ábráján (1. ábra) látható, hogy valamennyi item elfogadható súllyal kapcsolódik a vonatkozó faktorhoz, és a faktorok közötti kovariancia is kellően alacsony.

A kérdőív időbeli stabilitásának vizsgálata²

A kérdőív időbeli megbízhatóságának vizsgálatához elvégeztük a teszt-reteszt felmérést, melynek során 80 fő középiskolás diák (átlagéletkor: 17,7 év, férfi = 26; nő = 54) töltötte ki a kérdőívet kétszer egymás után. A két felvétel között egy hónap telt el. A teljes kérdőívre adott felelősség-összpontszámok az első és a második felvétel alkalmával szignifikáns korrelációt mutattak ($r = 0,71$). Az eredeti faktorstruktúrát követve elvégeztük a két mérés eredményeinek korrelációs vizsgálatát. A skálák közötti együttjárás értékei, bár szignifikánsak ($p < 0,001$), mérsékeltnek mondhatók. A személyes (mikro-) szintű felelősségskála esetében $r = 0,66$; társas (mezo-) szintű felelősségskála esetében $r = 0,59$; globális (makro-) szintű felelősségskálánál $r = 0,7$ értékeket kaptunk. Az adatok

² Az adatfelvételt Nagy Evelin, a Szegedi Tudományegyetem pszichológia szakos hallgatója végezte 2014-ben.



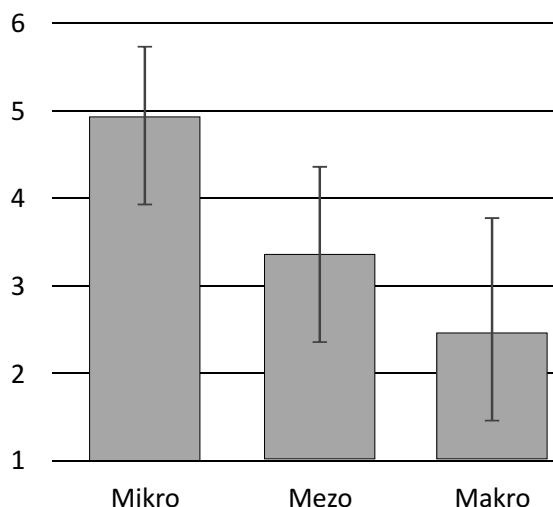
1. ábra. A megerősítő faktorelemzés (CFA) eredménye, az itemek kovarianciaértékei

ezen alapján viszonylag alacsony megbízhatóságot mutatnak. Itt azonban szükséges megjegyezni, hogy az eredmények nem feltétlenül a skála instabilitására utalnak. A gyengébb korrelációt magyarázhatja az egyes faktorok alacsonyabb itemszáma (vö. Cortina, 1993), másrészt az is, hogy a kitöltők a második kitöltés alkalmával jelentősen fegyelmezetlenebbül álltak a feladathoz. A stabilitásvizsgálatot a későbbiekben ezért érdemes lesz megismételni erősebben kontrollált feltételek mellett.

A felelősségérzet jellemzői a vizsgált mintában

A felelősségérzet három dimenziójának átlagolt értékeit a minta egészére kivetítve a 2. ábrán láthatjuk. Az egyéntől távolodva csökken annak az érzése, hogy tőle függene, rajta múlna a közvetlen és a tágabb környezetének

jelenlegi és jövőbeni helyzete. Az is látható, hogy az egyéni szinttől távolodva a szórások értékei is növekednek, vagyis a diákok ezekben a kérdésekben már kevésbé egységesen vélekednek.



2. ábra. A felelősségérzet faktorainak átlagértékei és szórásuk

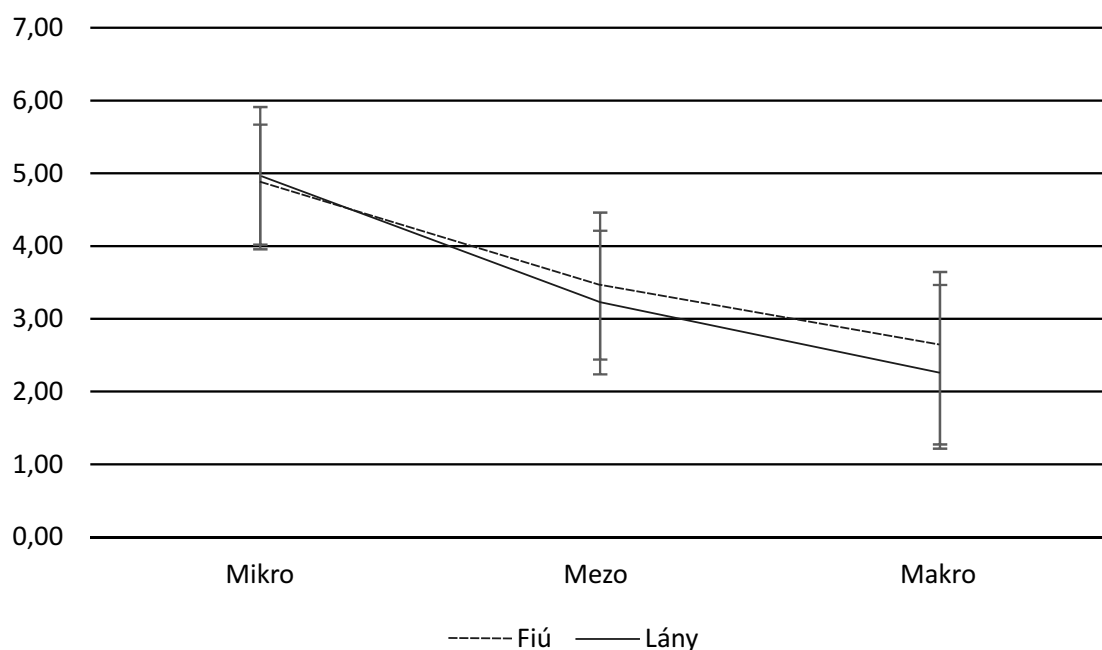
A három változó átlaga szignifikánsan különbözik a szfericitásfeltétel nem teljesülése miatt Greenhouse–Geisser korrekciós tényezővel számolt ismételt mérések varianciaanalízis eredménye alapján ($F(1,71) = 1941,356, p < 0,001$). A további elemzések során fény derült nemi különbségekre is. Míg a személyes sors kapcsán érzett felelősségénél nincs különbség a középiskolás lányok és fiúk között, a közvetlen környezetre vonatkozó felelősségérzetnél már megjelenik némi eltérés, ez a különbség az absztrakt szinten megélt felelősség esetében már jelentőssé válik (3. ábra). A nem és a felelősségdimenzió interakciója szignifikáns ($F(1,716) = 13,406, p < 0,001$).

Az ábrán látható, hogy a fiúk kissé magasabb felelősségérzetet mutatnak a társas (mezo-) szinten, mint a lányok, és ez a különbség a makroszintű tényezőkkel kapcsolatban fokozódik.

Az *osztályok típusa* (szakiskola, szakközépiskola, gimnázium) szerint nem találtunk szignifikáns főhatást a felelősségtuda-

tosság egészével kapcsolatban ($F(2) = 0,06, p = 0,942$), az egyes felelősségdimenziókra lebontva pedig csak a nagy mintaelemszám miatt jöttek létre szignifikáns, ám nagyon alacsony különbségek. Összességében elmondható, hogy a három osztálytípus tanulóira egyaránt a 2. ábrán látható tendencia jellemző.

A *származási közeg* hatása az általunk validált konstruktumra elhanyagolható. Nincs összefüggés a család összetételével, a testvérek számával, a család észlelt anyagi helyzetével, a szülők iskolai végzettségével. A családdal töltött idő legkülönbözőbb formáit (házimunka, barkácsolás, kirándulás, zenélés, mozi- és színházlátogatás, rokonok látogatása stb.) mérő változók összegzéséből képzett indikátorral viszont a mezofelelősség gyenge pozitív korrelációt mutat ($r(1005) = 0,219, p < 0,001$). Azaz, akik több szabadidős tevékenységet folytatnak családjuk körében, azok erőteljesebb felelősséget is éreznek ezen a szinten a többiek jóllétére vonatkozóan.



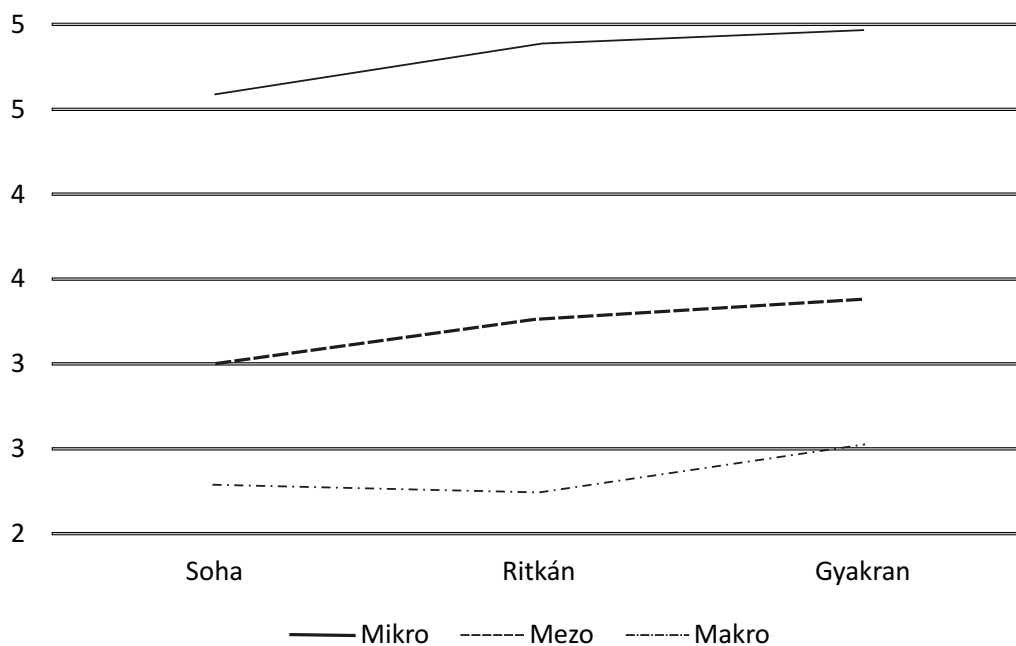
3. ábra. A felelősségérzet szintjeinek kapcsolata a nemekkel (N = 1034)

A gyermekkori szocializáció hatását két változó mentén vizsgáltuk. A kutatásban részt vevő középiskolásoknak feltettük azt a kérdést, hogy „Amikor kisgyerek voltál (óvodás, alsós), szüleid olvastak-e vagy meséltek-e neked mesét?”. A három válaszkategória (soha, ritkán, gyakran) által kialakított csoportok között mindhárom felelősségdimenzió esetén jelentős különbség mutatkozik (személyes: $F(2) = 6,147, p = 0,002$, közvetlen: $F(2) = 4,213, p = 0,015$, absztrakt: $F(2) = 4,611, p = 0,01$). Egyértelmű tendencia rajzolódott ki: a gyakoribb gyermekkori meseolvasás mindhárom skála esetén magasabb felelősségérzettel járt együtt (4. ábra). A gyermekkori vallásos nevelés (itt csak igen/nem válaszlehetőséget adtunk) viszont kizárólag a makroszintű felelősséggel volt kapcsolatban a középiskolás válaszadók esetében ($t(1014) = -4,085, p < 0,001$). Azaz azok éreztek erősebb felelősséget a globális vagy absztrakt szintű helyzetekkel kapcsolatban, akik vallásos nevelésben részesültek.

A kialakított kérdőív konstrukciós validitásának vizsgálata

A felelősség kérdőívvel egyidejűleg a konstruktum külső érvényességének ellenőrzése céljából két másik mérőeszközt is elhelyeztünk a tesztbatteriaiban. Az első a Proaktív attitűd skála volt (Schmitz és Schwarzer, 1999), amelynek a kérdőívünkben használt magyar változatát mi készítettük el a fordítás-visszafordítás technikával (Brislin 1970). A tíz itemből álló kérdőív belső konzisztenciája a jó tartományba esik ($\alpha = 0,75$). Feltételeztük, hogy a skála a személyes sors iránti felelősség-pontszámmal (mikroszint) fog együtt járni közepes mértékben. A kapott eredmények igazolták feltételezésünket.

A Proaktív attitűd skála a mikroszintű felelősség-pontszámmal közepes erősségű, pozitív irányú sztochasztikus kapcsolatot mutat ($r(996) = 0,387, p < 0,001$). A nagy mintaelemszám miatt a felelősség kérdőív másik két dimenziójával is szignifikáns a skála kapcsolata, ám itt az erősség elhanyagolható,



4. ábra. A meseolvasás és a felelősségérzet kapcsolata (N = 1028)

még az igen gyenge szintet sem éri el (mezoszintnél $r(995) = 0,081$, $p = 0,01$, illetve a makroszintnél $r(995) = 0,067$, $p = 0,035$).

Hasonló eredményeket vártunk és kaptunk a Kopp Mária és munkatársai által fordított Általános énhatékonyság (GSE) kérdőívénél (Schwarzer és Jerusalem, 1995), ami a különböző stresszhelyzetek esetén létrejövő hatékony megküzdésből fakadó átfogó és stabil kompetenciaérzés meglétének mérésére szolgál. Ennek a skálának a konzisztenciája a nagyon jó tartományba esik ($\alpha = 0,88$). A GSE-skála összpontszáma gyenge-közepes kapcsolatot mutat a személyes felelősségérzettel ($r(987) = 0,335$; $p < 0,001$), ugyanakkor nem korrelál érdemben sem a közvetlen környezet iránti felelősséggel ($r(987) = 0,151$; $p < 0,001$), sem a globális felelősségtudatossággal ($r(986) = 0,102$; $p = 0,001$). A két konstrukciós validitást ellenőrző indikátor – a Schmitz és Schwarzer-tanulmányának megfelelően – közepesen erős pozitív együttjárást mutatott ($r(969) = 0,564$; $p < 0,001$).

ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

A felelősségérzet fogalmának értelmezése és ennek megfelelően a mérésére tett kísérletek is szerteágazóak. A megfelelő modell és mérőeszköz kialakítására tett erőfeszítéseket azonban nem szabad feladni, tekintettel arra, hogy ez a jelenség a XX. századtól egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az egyének életében és ezen keresztül meghatározó szerepet játszik a társadalom működésének alakulásában is. Az egyéni szabadság megnövekedett területei nemcsak előnyöket hordoznak, de maguk után vonják a felelősség növekedésének terhét is (vö. Fromm, 1993).

Kutatásunk célja egy olyan komplex felelősségmodell felállítása és vizsgálata volt, amely magában foglalja a felelősségérzet több aspektusát. Képes megjeleníteni a felelősség és kontroll összefüggését, a jelenbe és a jövőbe vetített felelősségérzetet, mint idői aspektust, valamint képes kezelni az általunk térinek nevezett minőséget is. Azaz tükrözi azt az elképzelést, mely szerint a személy annál kevesebb felelősséget érez, minél távolabb esik tőle az adott helyzet vagy fogalom, amire éppen a felelősség vonatkozik. Tehát legerősebb felelősséget saját személyes életével kapcsolatban érez, kissé alacsonyabb mértékű lesz ez az érték a közvetlen társas környezetre vonatkozó dolgokra nézve, és legkisebb mértékű a globális, legtávolabbi szinten. Az általunk koncentrikusnak tételezett felelősségmodell ezeket az aspektusokat érinti, és a kifejlesztett mérőeszkővel ezeket kívántuk tetten érni a középiskolások egy nagyobb mintájának gondolkodásában.

A kérdőív kialakításában az észlelt kontroll fontosságának hangsúlyozása adta a felelősség fogalmi keretét (Woolfolk és mtsai, 2006). A „rajtad múlik, tőled függ” megfogalmazás alkalmasnak bizonyult arra, hogy a kérdezettek átéljék a felelősség és a kontroll kapcsolatát. Ezt igazolja, hogy a felelősség koncentrikus modellje lényegében alátámasztást nyert. A felelősségérzet kérdőív eredményei három markánsan elkülönülő, de egymástól nem teljesen független komponensbe rendeződtek. Így megjelent az általunk egyéni vagy mikroszintű felelősségnek nevezett komponens, amely azokra a tényezőkre vonatkozott, amelyek talán a legszorosabban a személy kontrollja alatt állnak. A második komponensbe a társas kapcsolatokkal összefüggő felelősségérzet elemei rendeződtek. Ennek a faktornak a belső konzisztenciája kissé alacsonyabb volt, de még

az elfogadható tartományban maradt. Ez arra utal, hogy valószínűleg a mezoszint egyes elemei, bár a mikro- és a makroszint közé esnek, azon belül az éntől való távolságuk meglehetősen variábilis. A globális vagy makroszintű felelősségérzet szintén markáns komponensbe tömörült. A diákok érznek felelősséget tágabb környezetük – az ország, a kontinens és a bolygó – jövőjével kapcsolatban is. Eredményeink abban a tekintetben is alátámasztották előzetes elvárásainkat, hogy az egyes szinteken más-más mértékű felelősségérzet fog megjelenni. Az eredmények világosan rámutattak arra, hogy az egyéntől a fizikai és pszichikai értelemben vett térben távolodva egyre csökken a felelősségérzet, amelyet a személy megél. Ez egybehangzik azokkal az elméleti feltevésekkel, amelyek a kontroll és a felelősség (Rogers, Freiberg, 1994; Woolfolk és mtsai, 2006), valamint a távolság és felelősség kapcsolatát hangsúlyozzák (Michalik, 1998, idézi Krzywosz-Rynkiewicz, 2012). Kutatásunk egyik érdekes eredménye, hogy a felelősség idői aspektusa nem érezte a hatását a felelősségérzet erősségén. Az itemek komponensbe rendeződését az egyéntől való távolsága befolyásolta, és nem az, hogy a jelenre vagy a jövőre utaló állításról volt szó. A háromkomponensű felelősségmodell kialakulását a megerősítő faktorelemzés is alátámasztotta.

Korábbi kutatások eredményeire támaszkodva (Zimmerman és Kitsantas, 2005) feltételeztük, hogy az énhatékonyság és a proaktivitás (Schmitz és Schwarzer, 1999) pozitív kapcsolatban áll a felelősségérzettel, azon belül is a mikroszintű felelősséggel. Ezt a feltevésünket az eredmények igazolták, alátámasztva ezzel kérdőívünk konstrukciós validitását.

Arra a kérdésre is megpróbáltunk választ találni, hogy vajon mely demográfiai vagy

szocializációs háttértényezőknek van hatása a felelősségérzet pontszámainak alakulására. Korábbi kutatások eredményeire ezen a területen nem támaszkodhattunk, így csupán az általunk vizsgált változókkal való összefüggéseket tudtuk vizsgálni. Jelen mintán a felelősségre vonatkozóan egyetlen hagyományos demográfiai változóval sem találtunk statisztikai összefüggést. Viszont úgy tűnik, hogy a családdal közösen töltött idő és a gyermekkori rendszeres mesehallgatás és a felelősség pozitív kapcsolatban áll egymással. A családdal eltöltött közös tevékenységek a mezo-, azaz a társas kapcsolatok szintjén megélt felelősséggel mutattak együttjárást. Ez az eredmény nem meglepő, hiszen a közös szabadidős tevékenységek során a gyerek megtapasztalhatja a kölcsönös függés és együttműködés hatását a kapcsolatokra, illetve a család hangulatának, viszonyainak alakulására, érzékelheti saját szerepét ebben a folyamatban. A meséléssel kapcsolatos eredményt is viszonylag könnyű értelmezni. A legtöbb klasszikus gyermekmese arról szól, hogy valaki tesz valamit, aminek rossz vagy jó következményeit el kell szenvedni. Például, ha Pinokkió hazudik, megnő az orra, vagy számarfüle lesz, mert úgy dönt, a lusta, lázadó gyerekekkel fog tartani. A jó következmények is megjelennek azokban a mesékben, amelyek legfőbb tanulsága az, hogy jó tett helyébe jót várj, vagy az, hogy a sok munka elnyeri jutalmát. Ennek az implicit szocializációs hatásnak a lenyomata is megjelenhet abban, hogy a gyerekek később is megtanulnak számolni tetteik következményével, akár úgy, hogy előrevetítik azt, akár úgy, hogy később vállalják értük a felelősséget. Nem kívánjuk azt állítani, hogy a gyermekkori meseolvasás jelentené a felnőttkori felelősségérzet egyedüli forrását. Kutatásunk eredménye inkább csak azt sugallja, hogy

már egészen kicsi korban megalapozódhat az a gondolkodásmód, amely a későbbiekben egyfajta sémát kölcsönöz az új tapasztalatok beépítésének, amelyet a morális és kognitív fejlődés csak tovább színez. Illetve ez az eredmény még azt is mondhatja, hogy az olyan családokban, ahol sokat meséltek a kisgyermekkorban, vélhetően nemcsak ezen a területen járnak el ilyen gondosan a szülők, az ilyen családokban valószínűleg sok más pozitív szocializációs hatás is megjelenhet.

Kutatásunk eredményeinek azonban vannak értelmezési korlátai. Mintánk csak egy vidéki nagyváros vonatkozásában tekinthető reprezentatívnak. A kérdőíves módszernek is vannak korlátai, hisz ezen a módon csak

azokra a területekre tudunk rálátni, amelyekre rákérdeztünk. A kvalitatív elemeket is alkalmazó feltáró eszközök jó kiegészítői lehetnének egy későbbi vizsgálatnak. Fontos lenne megismerni a felelősségérzettel kapcsolatos vélekedés és a valós helyzetekben ténylegesen vállalt felelősség közötti kapcsolatot is, amelyet talán kísérleti elrendezéssel lehetne behatóbban vizsgálni.

Mindezekkel együtt mégis úgy véljük, hogy kutatásunk eredményeként kialakított modellünk, és a hozzá kapcsolódó mérőeszköz alkalmasnak látszik arra, hogy további kutatásokat inspiráljon ezen a fontos, társadalmi és egyéni pszichológiai kérdéseket is érintő területen.

SUMMARY

EXAMINING THE CONCENTRIC STRUCTURE OF THE SENSE OF RESPONSIBILITY AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS

Background and aims. The role of responsibility has an increasing importance in personal lives. The elevated freedom of choices not only offers possibilities, but also raises the question of taking the consequences pertaining to the chosen behavior. It is also expected that one has to be able to admit responsibility a priori (Krzywosz-Rynkiewich, 2009). An important element of adolescent development in preparing for adulthood is the formation of responsible behavior and thinking, which, besides being responsible for ourselves, is also manifested towards peers (Helison, 2000). Moreover, we can speak about global-level responsibility, if one contributes with his/her decisions to the fate of the society, the country or the planet (Armstrong, 2011). Based on the above, we considered important the shaping of a responsibility model which takes into account the control-aspects, the spatial and the temporal extensions of responsibility. The goal of our research was the development and testing of a questionnaire for adolescents, utilizing the above detailed complex approach. *Method.* We have administered the developed questionnaire on a representative sample of high school students of Szeged (N = 1034, mean age = 16.45 years). Beyond demographical data, we also surveyed the general self-efficacy and the proactive attitude of students as well. We have verified the validity of the questionnaire and the model by using exploratory and confirmatory factor analysis, along with reliability and stability checks. *Results.* Results of the factor analysis confirmed the existence of the three factors, identifying three levels of the sense of responsibility: the personal (micro), the social (mezzo) and the abstract, global (macro) level. Our assumption about the decreasing level of the experienced responsibility in correlation with the decreasing level of control was also

confirmed. *Conclusions.* Outcomes of our research have limited generalizability to the total population, but the results and our questionnaire make a stable ground and a handy tool for examining responsibility and related psychological factors.

Keywords: sense of responsibility, self-efficacy, personal, social and abstract responsibility

IRODALOM

- AMNA, E. (2012): How is civic engagement developed over time? Emerging answers from a multidisciplinary field. *Journal of Adolescence*, 35(3), 611–627.
- ARMSTRONG, M. N. (2011): Modeling the relationship between a social responsibility attitude and youth activism. *Psychology Dissertation, Paper 85*. <http://digitalarchive.gsu.edu/>
- AUHAGEN, A. E., BIERHOFF, H-W. (2001): Responsibility as a human phenomenon. In: AUHAGEN, A. E., BIERHOFF, H-W. (eds.): *Responsibility: the many faces of a social phenomenon*. Routledge, London. 1–9.
- BANDURA, A. (1997): *Self-efficacy: The exercise of control*. W. H. Freeman and Company, New York.
- BAUMAN, Z. (2007): *Liquid times: living in an age of uncertainty*. Polity Press, Cambridge.
- BRANDEN, N. (1997) *Taking responsibility. Self-reliance and accountable life*. Fireside, NY.
- BRISLIN, R. W (1970): Back-Translation for Cross-Cultural Research. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1970. szept., 185–216.
- BROWN, A. (2009): *Personal responsibility – why it matter?* Continuum, NY.
- BROWNE, M. W., CUDECK, R. (1993): Alternative ways of assessing model fit. In: BOLLEN, K. A., LONG, J. S. (eds.): *Testing structural equation models*. Sage, Beverly Hills, CA. 132–162.
- CORTINA, J. M. (1993): What is coefficient alpha? An examination of theory and applications. *Journal of Applied Psychology*, 78(1), 98–104.
- COSTELLO, A. B., OSBORNE, J. W. (2005): Best Practices in Exploratory Factor Analysis: Four Recommendations for Getting the Most From Your Analysis. In: *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 10(7), 2005. júl.
- FINCHAM, F. D., JASPARS, J. M. (1980): Attribution of Responsibility: From Man the Scientist to Man As Lawyer. *Advances in Experimental Social Psychology*, 13, 81–138.
- FROMM, E. (1993): *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HELLISON, D. (2000): Physical activity programs for underserved youth. *Journal of Science and Medicine in Sport*, 3(3), 238–242.
- HELLISON, D., WALSH, D. (2002) Responsibility – based youth programs evaluation: Investigating the investigations. *Quest*, 54, 292–307.
- KOPP, M. S., SCHWARZER, R., JERUSALEM, M. (1993): Hungarian Questionnaire in Psychometric Scales for Cross-Cultural Self-Efficacy Research, Zentrale Universitäts Druckerei der FU Berlin.
- KRZYWOSZ-RYNKIEWICZ, B. (2009): Children's understanding of pupils responsibility – a self-responsibility model. *Social Science Tribune*, 55, 29–48.

- KRZYWOSZ-RYNKIEWICZ, B.(2012): Responsibility in the eyes of young people of business. In: FÜLÖP, M., KRZYWOSZ-RYNKIEWICZ, B., KOVALCIKOVA, I., PETRUCIJOVA, J.: *Social capital within the visegrad context: competition and cooperation seen by future generation of business people: mutual prejudice or mutual respect?* Impuls, Krakow.
- MÜNNICH Á., HIDEKGUTI I. (2012): Strukturális egyenletek modelljei: oksági viszonyok és komplex elméletek vizsgálata pszichológiai kutatásokban. *Alkalmazott Pszichológia*, 12(1), 77–102.
- NUNNALLY, J. C. (1978): *Psychometric Theory*. Vols 1–2. McGraw-Hill, New York.
- PIAGET, J. (1965): *The moral judgment of the child*. Free Press, New York.
- RIGGIO, H. R., VALENZUELA, A. M., WEISER, D. A. (2010): Household responsibilities in the family of origin: Relations with self-efficacy in young adulthood. *Personality and Individual Differences*, 48, 568–573.
- ROGERS, C. R., FREIBERG, H. J. (1994): *Freedom to learn*. Merrill, New York.
- SCHMITZ, G. S., SCHWARZER, R. (1999): Proaktive Einstellung von Lehrern: Konstruktbeschreibung und psychometrische Analysen. (Teachers' proactive attitude: Construct description and psychometric analyses). *Zeitschrift für Empirische Pädagogik*, 13(1), 3–27.
- SCHWARZER, R., JERUSALEM, M. (1995): Általános énhatékonyság skála (fordította: Kopp Mária). <http://userpage.fu-berlin.de/~health/hungar.htm>.
- SZABÓ É., SECUI M., KÖRÖSSY J. (2013): Structure and levels of youngcitizens' responsibility. In: CUNNINGHAM, P. (ed.): *Identities and Citizenship Education: Controversy, crisis and challenges*. CiCe, London.
- VÁRINÉ SZILÁGYI I. (2010a): Amit Lawrence Kohlbergről tudni érdemes. Kohlberg hozzájárulása az erkölcs pszichológiájához. In: VÁRINÉ SZILÁGYI I. (szerk.): *Jogtudatról – alulnézetben. – Tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- VÁRINÉ SZILÁGYI I. (2010b): Tizenévesek jogi érzékenysége – fókuszban a felelősséggel. In: VÁRINÉ SZILÁGYI I. (szerk.): *Jogtudatról – alulnézetben. – Tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- VINCENT, N. A. (2011): A structured taxonomy of responsibility concept. In: VINCENT, N. A., VAN DE POEL, I., VAN DEN HOVEN, J. (eds.): *Moral Responsibility. Beyond free will and determinism*. Springer, New York. 15–37.
- WEINER, B. (1995): *Judgments of responsibility: A foundation for a theory of social conduct*. Guilford Press, New York.
- WOOLFOLK, R. L., DORIS, J. M., DARLEY, J. M. (2006): Identification, situational constraint, and social cognition: Studies in the attribution of moral responsibility. *Cognition*, 100(2).
- YALOM, I. D. (2004): *Egzisztenciális pszichoterápia*. Animula Kiadó, Budapest.
- ZIMMERMAN, B. J., KITSANTAS, A. (2005): Homework practise and academic achievement: The mediating role of self-efficacy and perceived responsibility beliefs. *Contemporary Educational Psychology*, 30, 397–417.